

Kurjast vaimust vaevatu ja patukahetsusjutlus

Hans Vateri juhtum (1559–1562)

Jürgen Beyer

Neljapäeval, 23. aprilli hommikul 1562. aastal¹ tuli 25–30-aastane² Hans Vater³ Nürnbergi Lauferi värava juurde. Tema käed olid selja taha seotud ja ta parem kõrv veritses. Mees laskus põlvili kivile, hüüdis *zu Got umb entledigung des Sathans banden* ‘Jumala poole saatana köidikutest vabastamise nimel’ ja manitses juuresolijaid meeleparandusele:

Käesoleva artikli valmimist on rahaliselt toetanud Eesti Teadusfond (grant 4450). Saksakeelne originaal ilmus raamatus Hans de Waardt et al. (koostajad), *Dämonische Besessenheit. Zur Interpretation eines kulturhistorischen Phänomens* (Hexenforschung, bd. 9). Bielefeld, 2005, lk 193–211. Eestikeelne tekst sisaldab üksikuid parandusi.

¹ Hans Vaterit on varem käsitletud Theodor Hampe, *Von Selbstbindern. Ein Beitrag zur Geschichte der fahrenden Leute*. Ilmunud: *Unterhaltungsblatt des Fränkischen Kuriers*. Nürnberg. 1., 9., 16., 23. jaanuar 1910, lk 4 jj, 15, 18 jj, 28 jj, 40–42, siin on lähtutud lehekülgedest 4–29. Minu kirjutises on kasutatud rohkem allikaid.

² Paul Eber, *Beschreibung des schrecklichen zeichens / so am 13. tag Martij / fast die gantze nacht ober / zu Witteberg vnd an viel andern orten ist gesehen worden / mit einer vermanung [---] zur Christlichen bekerung*. Wittenberg: Peter Seitz 1562 (asub Wolfenbüttelis Hertsog Augusti Raamatukogus: 218 Hist. (13)), fol. C2v (*ongefehr in die 25. jar alt anzusehen* (eesti k: paistes umbes 25-aastane); lendkiri dateeritud 4. aprilliga 1562); *Neue Zeytunge. Von einem Manne Hans Vater genannt / Wie dem der Teufel mit Stricken /*

gleicher gestalt / wie sie jne sehen / das er vom Sathan eusserlich gepunden [gebunden] were / also würden auch sie / wann sie nicht von sünden abliessen / noch gepunden werden

samasugusena, nagu te näete, et teda silmale nähtavalt saata-na köidikud seovad, nii olete ka teie, kui te patte tegemast ei loobu, peagi köidikuis.⁴

Seda tuleb tõenäoliselt mõista nii, et samamoodi nagu Hans Vater kui märk köidikuisse pandi ja veritses, nii seoksid vaenlased kinni ka kuulajad, kui nad pattu ei kahetse, ja laseksid voolata nende verd.⁵

Frauen schleyern / Jungkfrauen vnnd Mägden Flechten vnnd Zöpffen / beyde Hände auff den Rugken bindet / Vnnd den erbärmlichen quelet vnd Martert: Auch vil seltzammes dings mehr / auß Zwickaw / von einem glaubwürdigen / für warheit / an einen guten Freund geschriben. Augsburg: Mattheus Francke 1562 (asub Tübingeni Ülikooli Raamatukogus, Bl 23. 4°), fol. A2r (*seins Allters etwa von dreyssig Jaren* 'tema vanus umbes kolmkümmend aastat'). Edaspidi nimetatakse kohaviiteid ainult lendkirjade puhul.

³ Allikates esinevad järgmised nimekujud: Vater, Vater, Vatter ja latini-seeritud Ioannes Pater; lisaks ühes hiliskroonikas Vetter (*Historische Nachricht Von [---] Nürnberg [---]*. Frankfurt, Leipzig: Christoph Bachmeyer 1707, lk 464).

⁴ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht / was sich mit dem Mann / der sich Hanns Vatter von Mellingen / ausdem [sic] landt zu Düringen genennt / Vnnd ein zeytlang im Teutschlandt herumb gezogen / zur Buß geruffen / vnd bey den leuten fürgegeben / als ob er vom Sathan gepunden vnnd geplagt würde / zu Nürnberg zugetragen vnnd verlossen hat.* Nürnberg: Valentin Geyßler 1562 (asub Kopenhageni Kuninglikus Raamatukogus: Filos 3007 4°), fol. A2r. See lendkiri on mõningate ebatäpsustega taasavaldatud teoses [Georg Ernst Waldau (koostaja),] *Hanns Vatter von Mellingen, Bußprediger zu Nürnberg im Jahr 1562, ein schändlicher Betrüger*. In: Georg Ernst Waldau, *Neue Beyträge zur Geschichte der Stadt Nürnberg*. Bd. 2. Nürnberg (ilma trükkalita) 1791, lk 273–295, siin on lähtutud lehekülgedest 274–295. Edasised osundused on pärit ülalnimetatud lendkirjast, millest sama trükkal andis välja vähemalt neli trükki; hiljem ilmus üks ilma ilmumiskoha ja trükkali andmeteta – tõenäoliselt trükiti see Wittenbergis Lorenz Schwencki juures.

⁵ [Augustus Cordus,] *Warhafftiger vnd grüntlicher Bericht / Wie der Teuffel den armen Man / mit namen Hans Vater genant / am Ostertage in der nacht / zu Dreßden / wunderbarlich gebunden. Vnd was sich ferner alda mit jme zugetragen vnd begeben hat.* Dresden: Matthes Stöckel 1562 (asub Wolfenbüttelis Hertsog Augusti Raamatukogus: 218.12 Quod. (20)), fol. A3r. *Neue Zeytung. Von einem Manne Hans Vater genannt* (vt viide märkuses 2) tsiteerib lisaks tiitellehel sobivat kirjakohta Piiblist, Jes. 20 [V. 2–4]: *Esaias gieng*

Nacket vnd Barfüß: Da sprach der Herr / Gleich wie mein knecht Jesaia nacket vnd Barfüß gehet / zum [zei]chen vnnd wunder dreyer Jar vber Egypten vnd Morenland / Also wirdt der König zu Assyrien hyntreiben das gefangen Egypten etc. [vnd vertrieben Morenland /] beyde Jung vnnd Allt / Nacket vnnd Barfüß / mit bloßer scham[b] / zuschanden Egypten. (Soome Piibliseltsi 1989. aastal avaldatud Piibli alusel kõlaks see eesti keeles järgmiselt: ‘[Esaia] käis alasti ja paljajalu! Siis ütles Jehoova: Otsegu mu sulane Jesaja on kolm aastat käinud alasti ja paljajalu, märgiks ja endeks Egiptusele ja Etioopiale, nõnda ajab Assuri kuningas Egiptuse vange [ja Etioopia asumisele saadetuid], noori ja vanu, alasti ja paljajalu, istmik, egiptlaste häbe, paljas!’) See ühtib sõna-sõnalt Lutheri piiblitõlkega 1545. aastast (*Biblia* [---]. Wittenberg: Hans Lufft 1545 (taastrükk Stuttgart 1983)), ainult et seal on mõtteselguse huvides lisatud esimene sõna “Esaia” (parem oleks mõistagi olnud “Jesaia”) ja “Egypten etc.” järel kolm sõna ära jäetud (siin Piibli teksti alusel täiendatud; muus järgitakse kirjaviisi osas lendkirja). Lendkirjas on fol. A3v kujutatud järgmist stsenaariumi, mis pattu mittekahetsevat sakslast ähvardab:

Vnd wo nicht er in seinem zorn[en] vnd grimm vns den Teüfel / den Türcken / Tartern vnd Moscobiter in vnser Teütschlandt vber unsern Halß hiereinher füren wirt / Ezechiel. xxxviij. Apocal. xx. cap. vnd gleich wie disen armen Mann / also auch vnser Weyber vnnd Kinder / mit Stricken vnd Ketten gebunden / hynein in Türcke oder Moschkaw füren / vns da für Knechte vnd Mägde verkauffen / wo nicht (wie der Moscobiter newlich vnsern Brüdern vnnd Schwestern in Liefland gethan) die darzu schändet / vnd Bloß vnnd nacket an die Bäume henget / vnd nach jnen scheüsset / die so jämmerlichen tödtet / Mördet / würget / vmbringet / daß jnen das Blut zu Mund / Augen / Ohren vnd Nasen herausser sprützen muß.

Ja kui tema oma raevus ja vihas saatanat, türklasi, tatarlasi ja moskoviite meie Saksamaale kaela ei saada (Hesekiel 38. Apokalüpsis. 20. ptk) ja samuti nagu see vaene mees seotakse ka meie naised ja lapsed kõite ja kettidega kinni, viiakse nad siit Türki või Moskooviasse, meid müüakse seal sulasteks ja tüdrukuteks, kui (nagu moskoviit on teinud meie vendade ja õdedega Liivimaal) neid mitte ei rüvetata ja vägistata ning paljajalu ja alasti puude otsa riputada ning nende pihta lastes, nii haletsusväärselt tappa, mõrvata, kägistata, surmata, nii et neil veri suust, silmadest, kõrvadest ja ninast välja pritsib.

Liivimaa sündmuste kohta vrd Nürnbergi lendkirja aastast 1561 (ilmunud: Konst. Höhlbaum, *Zeitungen über Livland im 16. Jahrhundert*. Trükises: *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, 2 (1874–1880), lk 115–146, siin lk 120–124); paljalt käimise kohta peatükki “Going naked as a sign: the

Järgmine kirjeldus Hans Vateri viibimisest Nürnbergis tugineb peamiselt Nürnbergi raeaktidele ja rae autoriseeritud *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht'ile* “Põhjalik ja tõene teadaanne”, mis ilmus hiljemalt 1562. aasta juunis.

Nürnbergi raad sai teate selle ebatavalise külalise saabumisest ja saatis linnavärava juurde oma saadikud, kes Hans Vateri köidikud läbi löikasid. Need olid mustast jõhvnoörist, valgest köiest ja mustast siidpaelast kokku põimitud. Hans Vater pesi oma käed ja kõrva verest puhtaks ning ta juhatati ühte linna võõrastemajja, kus talle tuba kätte näidati ja hulk teenreid teda teenindama pandi. Ta palus luba rääkida Nürnbergi kõige tähtsamate pastoritega. Raad andis selleks loa. Veel samal pärastlõunal tulid kokku vaimulikud koos rae esindajatega *und andern mehr stathafften Personen / so jhne zu sehen begert* ‘ja muude linna mõjukamate isikutega, / kes teda [Hans Vaterit] näha tahtsid’.⁶

Pastorite küsimustele andis Hans Vater järgmise vastuse: ta olevat olnud lehmakarjus Mellingeni külas Tüüringis, poole miili kaugusel Weimarist. Seal elavat senini tema vanemad ja õed-vennad, samuti tema naine. Miski poleks talle rohkem meeltnööda olnud kui see, kui ta oleks saanud *seinem beruff vnd ampt des khühüttens* ‘jääda oma kutsumuse ja ameti juurde lehmakarjuse ametisse’, kuid umbes kolme aasta eest olevat ta kohanud jaanipäeva hommikul ühte teist, Nickel Götteli nimelist karjust. See Nickel olevat olnud halva kuulsusega ja hiljem Weimaris tuleriidal põletatud. Nickel olla Hansult küsinud, kelle teenistuses too on ja kui palju teenib. Seejärel olla Nickel teinud talle ettepaneku tulla tema teenistusse, kuid Hans olla selle tagasi lükanud. Lõpuks olla Nickel talle augu pähe rääkinud ja sundinud teda sööma tükki sinakat leiba, mis hiljem osutunud nõiutuks. Leib olevat olnud küpsetatud kuut liiki verest (ristimata lapse, maduussi, kärnkonna, siili, rebase ja hundi verest). Niiviisi nõiuti tema, Hans Vater, ära ja ta peab 12 aastat silmaga nähtavaid saatana köidi-

prophetic mission and the performance of metaphors” Richard Baumani uurimuses *Let your words be few. Symbolism of speaking and silence among seventeenth-century Quakers* (Cambridge studies in oral and literate culture. 8. köide. Cambridge 1983, uustrükk London 1998) lk 84–94 (kuid ilma viiteta Jes. 20). Hans Vateri köidikutesse panemise pigem allegoorilise tähenduse kohta vt lk 56.

⁶ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. A2r f., tsitaadid fol. A2v.

kuid kandma. Seejuures vaevavat teda sisimas niisugune hirm, et tal veri kõrvadest või suust välja purskab. Alates sellest saatanlikust söömaajast pole ta suutnud kusagil rahu leida. Mõnikord köidetakse ta ka raud- või hõbekettidesse, teisel aga on teda looridega kinni köidetud, et juhtida tähelepanu sealsete naiste liigsele kõrkusele. Kord olla kurat viinud ta asustamata paika, kus ta olevat kolm päeva söömata olnud. Nägemuses olla ta näinud lahingut. Tal olla olnud ka teine nägemus, milles talle ilmutas end üks laps, kes muundus seitsmeks viljapeaks. Viljapead olla seejärel konna kuju võtnud ja lõpuks taas lapse kuju tagasi saanud. Talle olevat ka selle ilmutuse tähendus avaldatud, kuid seda allikas ei selgita. Peale selle viitas Hans Vater ka dokumentidele, mida ta endaga kaasas kandvat ja millest leiab kinnitust teistele imetegudele.⁷

Vaese lehmakarjusena polevat ta varem jutlusi kuulnud ja ta olevat teadnud peast vaid meieisa palvet ja usutunnistust. Ent oma häda- ja kiusatustes olevat ta *tröstliche gebet* [---] *umb erleuchtung des heiligen geists / trost / hülf / vnd rettung von des Sathans panden [Banden] / gelernt* 'trööstivaid palveid [---] Püha Vaimu valguse, lohutuse, abi ja saatana köidikuist pääsemise palumiseks õppinud'. Need palved, mida ta vaimulike nõudmisel üles ütles, olevat olnud tema ainus lohutus piinades ja ta lootvat, et ta ühel päeval Jumala armu läbi lunastatakse. Kõikjal olevat ta meeleldi kuulunud jutlusi, vestelnud pastoritega ja käinud armulaua – tavaliselt kord nelja nädala tagant. See olevat tal ka Nürnbergis kavas, et *trost darinn zuholen* 'sellest troosti leida'.⁸

Selle meelitava vastuse järel tahtsid pastorid teada, kes oli andnud talle ülesande Nürnbergi tulla. Hans Vater vastas, et talle olevat jõulude paiku end ilmutanud valges rüüs mees, messingkroon peas, kes olevat tal käskinud rännata mitmesse Tüüringi ja Saksimaa linna ning lõpuks minna Frankfurti ja Nürnbergi ning kõikjal pastoritele

sein Creutz des pindens [Bindens] zu eröffnen / vnnd jnen anzuzaiagen / das die Welt von sünden abstehen solt / vnd solchs dem geringsten kind auf der gassen nicht zuuerschweygen

oma köidikutes olemise piin avalikustada / ja neile teada anda, et maailm peab patust loobuma / ning sellest põlvepikkuste lastegi ees tänavatel mitte vaikima.

⁷ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. A2v-A4r, tsitaat fol. A2v.

⁸ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. A4r f.

Algul olevat ta vastumeelselt seda käsku täitnud, kuid siis olevat siemine rahutus teda sundinud sellele rännakule asuma.⁹

Pastorid püüdsid väita, et see nägemus võis ehk kõigest unenägu olla, kuid Hans Vater jäi oma seisukohale kindlaks. Üksikasjalikumas teoloogilises vaidluses ta ei laskunud. Lihtsameelse ilmiku ja vaese karjusena ei mõistvat ta sellest midagi.¹⁰

Hans Vater oli lehelugejatele tuttav juba enne oma külaskäiku Nürnbergi. Kaks aastat varem oli ilmunud *Schreckliche Zeitung* "Kohutav Uudis", mille tekst oli dateeritud 8. juuniga 1560. Siingi on juttu kohtumisest Nickel Götteliga (kuid ei nimetata kummagi karjuse nime). Selles redaktsioonis sisaldab leib kõigest viie erineva metslooma verd – ristimata lapse oma ei kuulu veel selle koostisse. Suurem erinevus nende kahe teate vahel on aga see, et vanema teate kohaselt lubab Hans Vater teist karjust ühe aasta teenida. Veel samal õhtul olevat Hans Vater mõisahärra juures köidikuisesse pandud, kusjuures ta olevat – nagu ka järgmistel kordadel – sellisel viisil kinni seotud, et mingi terav ese asus vahetult vastu tema kõri. Veritsevast kõrvast seekord juttu pole (küll aga voolanud tal kord *das Blut aus dem Hals* 'verd kaelast'). 1. jaanuaril 1560. aastal olevat ta saadetud karjuseks ühele teisele aadlikule – lootuses, et tal seal paremini läheb, kuid Hans Vateri imepärane köidikutesse sidumine jätkus osalt kohtades, kus kõige erinevamad asjad kokku olid kuhjatud. Hans Vater ei olnud 1560. aasta juunis ilmselt veel asunud maad mööda rändama ja patukahetsusele üles kutsuma, vaid teenis endiselt elatist karjusena. Igatahes pajatatakse, et isegi Jenast olevat inimesed kohale tulnud, et teda näha.¹¹ On võimalik, et Hans Vateri otsus rännakule asu-

⁹ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. A4v f.

¹⁰ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B1r f.

¹¹ *Schreckliche Zeitung: Warhafftiger vnd gründlicher Bericht / was sich zugetragen hat / mit einem Armen Hirtten / im Düringerlandt / Welcher mit mancherley anfechtung / vnnd eusserlichen leiblichen Plagen / bis auff diesen Tag / vom leidigen Teuffel angefochten wirt* [...]. Dresden: Matthes Stöckel 1560 (asub Tübingeni Ülikooli Raamatukogus: Fl 76. 4° ang. (Nr. 12)), fol. A2r-A3v, tsitaat f. A3v. Sellest lendkirjast ilmus samal aastal vähemalt kahেকsa trükki, neist kaks Nürnbergis. Nürnbergi kui uudistekeskuse kohta vrd Irmgard Bezzel, *Leonhard Heußler (1548–1597). Ein vielseitiger Nürnberger Drucker und geschickter Verbreiter von Neuigkeitsberichten* (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München. Bd. 62). Wiesbaden 1999.

da on tõepoolest dateeritav 1561. aasta jõuludega, nagu ta Nürnbergis ütles.

Veebruaris 1562. aastal peatus Hans Vater Zwickaus, nagu teatab sama aasta *Neue Zeytung*.¹² Selle lendkirja taasavaldas üks Nürnbergi trükkal koos viitega, et Hans Vater oli nüüd tulnud Nürnbergi.¹³ Hans Vater seoti Zwickaus muuhulgas kinni *mit eytel Weyber schleyer [/] Jungkfraw vnd Mägdt Flechten vnd Zöpffen* 'edevate naiste looridega, neiude ja tütarlaste palmikute ja patsidega', ta jooksis turuplat-sile, langes seal maha ja sai *jämmerlichen zurmartert vnd gequelet* 'armetult piinatud ja vaevatud'.¹⁴

Anonüümsele autorile oli ta jutustanud, et ta iga kord, enne kui tal käed selja taha seotakse, midagi nägevat, *offt einen Mann / oft einen grossen Jungen / vnd auch bißweylen eine Jungkfrawe* 'sageli meest või noorukit ja vahel ka neidu'. Tegelikust kinnisidumisest aga *wisse er vor grosser Marter / angst vnd schmerzen seines Hertzens gar nichts* 'ei teadvat ta suure piina, hirmu ja südamevalu tõttu midagi'. Köidikus olevat tal olnud palju nägemusi, mh olla ta näinud *wie die Mütter jre Kinder auff jre Rugken genommen / vnd sehre damit zu einem Kessel (der vber dem Fewr gehencket / der voller siedendt wasser gewesen) gelauffen seind / die Kinder darein geworffen / vnd darinne*

¹² *Neue Zeytung*. Von einem Manne Hans Vater genannt (vt viide märkuses 2).

¹³ *Neue Zeytung*. Von einem Manne Hans Vater genant, *Wie dem der Teuffel [---] beyde Hende auff den Rücken bindet [---] an einen guten Freund geschrieben*. Auch so ist obgemelter Mann am tage Georgij, den 24. Aprilis Persönlich allhier gen Nürnberg kommen, vnd von etlich hundert Personen warhafftig gesehen worden, etc. Nürnberg: Nicolaus Knorr 1562 (tsiteeritud teosest: Emil Weller, *Die ersten deutschen Zeitungen*. Mit einer Bibliographie (1505–1599) (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. Bd. 111). Stuttgart 1872 (uustrükk koos lisadega Hildesheim, Zürich, New York 1994), nr 252). Kuu-päev 24. aprill on vale, peaks olema 23. aprill. Samalt trükkalilt pärineb ka väljaanne ilma ajakohase täienduseta: *Neue Zeytung*. Von einem Manne Hans Vater genant / *Wie dem der Teuffel [---] beyde Hende auff den Rücken bindet [---]*. Nürnberg: Nicolaus Knorr 1562 (asub Wolfenbüttelis Hertsog Augusti Raamatukogus: 218.12 Quod. (21)). Raad määras trükkalile järeldrüki tege-mise eest kaks nädalat vangistust, kuid pole selge, millise väljaande eest täpselt (Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, nr 1208, fol. 40v, 41v).

¹⁴ *Neue Zeytung*. Von einem Manne Hans Vater genannt (vt viide märkuses 2), fol. A2v.

gekochet etc. 'kuidas emad olid oma lapsed selga võtnud ja nendega katla juurde läinud (mis rippus tule kohal ja oli täis keeva vett), lapsed sinna sisse visanud ja seal ära keetnud jne'.¹⁵

Zwickaus elas ta karsket elu. Ta ei käinud kõrtsis ega tantsusaalis ega võtnud ka mängudest osa ning väitis, et polevat eales midagi sellist teinud.¹⁶ Kuid siingi ei viibinud ta kaua. Kuigi teda heade söökide ja jookidega kostitati ning zwickaulased teda meelsasti enda juures oleksid pidanud, ei tahtnud ta sinna jääda, *sondern gehet von einem orth zum andern / vermeynet ymmer errettunge zubekommen / welches jm wol zu wünschen wäre / wenns Gottes will sein möchte* 'vaid rändab ühest paigast teise, loodab üha pääsemist leida, mida talle tõesti tuleb soovida, kui see Jumala tahe peaks olema'.¹⁷ Sama *Neue Zeytung*e ei maini küll Hans Vateri jutlustajategevust, kuid Piiblit põhjalikult tundev autor kasutab juhust, et kutsuda üles patukahetsusele.

Hans Vateri järgmiste peatuskohtadega seoses seevastu mainitakse patukahetsusjutlusi.¹⁸ 10. märtsil oli ta Mansfeldis¹⁹ ja kümme päeva hiljem Wittenbergis, kus ta külastas Paul Eberit, linnakiriku pastorit, superintendenti ja teoloogiaprofessorit. Hans Vater kaebas talle, et kurat on ta köidikuisse pannud, ning palus lohutust ja Wittenbergi koguduse eestpalvet, et Jumal ta sellest nuhtlusest võiks lunastada. Ta näitas Eberile tunnistusi, mille talle olid andnud mitu Tüüringi ja Meisseni superintendenti ja pastorit. Eber muretses talle paarju ühes võõrastemajas.²⁰

Järgmisel hommikul – see oli laupäev – kutsuti Eber, kes oli varakult tõusnud (kuna ta pidi pidama jutlust varahommikul teenistu-

¹⁵ *Neue Zeytung*e. Von einem Manne Hans Vater genant (vt viide märkuses 2), fol. A3r.

¹⁶ *Neue Zeytung*e. Von einem Manne Hans Vater genant (vt viide märkuses 2), fol. A2r.

¹⁷ *Neue Zeytung*e. Von einem Manne Hans Vater genant (vt viide märkuses 2), fol. A3v.

¹⁸ V.a lühiteade tema viibimisest Meissenis (vt allpool).

¹⁹ Cyriacus Spangenberg, *Mansfeldische CHRONICA. Der Erste Theil* [---], *Eisleben: Andreas Petri 1572*, fol. 481v; Cyriacus Spangenberg, *Sächssische Chronica* [---] *Hievor vnter dem Tittel Mansfeldischer Chronica erster Theil* [---] *in Truck gegeben. Jetzt aber von dem Autore* [---] *corrigirt / vermehret / vnd gebessert* [---]. Maini-äärne Frankfurt: Christoff Raben / Sigmund Feyerabend 1585, lk 697 (selle viite eest olen tänulik Rudolf Schendale).

²⁰ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C2v f.

sel), enne kella viit võorastemajja, kus Hans Vater äsja köidikuise olevat pandud. Eber asus teele ja leidis Hans Vateri juba kalaturult, kus too paljudest inimestest ümbritsetuna ühel kivil põlvitas. Tema käed olid selja taha seotud ja tema parem põsk oli üleni verine. Hans Vater palvetas valju häälega. Kui köidikud pärast Eberi korraldust läbi lõigati, tõstis Hans Vater käed taeva poole ja palvetas edasi. Kui kellahelin jumalateenistuse algust kuulutas, läks ta võorastemajja, et veri maha pesta. Seejärel kuulas ta *frühpredigt / nachmals auch die hohe vnnd vesperpredigt mit grossem ernst vnd auffmercken* 'hommi-kujutlust, hiljem ka päeva- ja õhtujutlust suure tõsiduse ja tähelepanuga'.²¹

Õhtust söi ta Eberi juures, jättes seal oma vähenõudlikkusega hea mulje. Pärast sööki ütles ta Eberi palvel *seine Gebet vnd trostspräch* 'oma palve ja lohutussõnad', *die sonderlich wider des Teuffels anfechtung vnnd gewalt gericht waren* 'mis olid suunatud iseäranis saatana kiusakuse ja võimu vastu'.²²

Järgmisel päeval, palmipuudepühal, kutsuti Eber taas varahommikul võorastemajja, kus Hans Vater veerand tunni jooksul koguni kaks korda köidikuise oli pandud. Ka sel päeval läks Hans Vater kirikusse ja lõunatas taas Eberi pool. Seejärel palus ta luba minna Herzbergi, mis asub Wittenbergist umbes 50 km kagus. Eber saavutas raes selle, et Hans Vaterile leiti sõiduvõimalus kuni Jessenini, mis asub poolel teel Herzbergi.²³

Ülikooli rektorilt oli Eber palunud Hans Vaterile teemoona, kuid ta nägi suurt vaeva, enne kui rändur selle lõpuks vastu võttis,

[d]enn ehr saget / das ehr mit diesem vmbraisen kein gelt oder wollust / oder müssiggang suchet / sondern nur Heilstett in diesem seinem elend / vnd fromer Leut fürbitt zu GOTT / vnd das [daß] andere durch sein Creutz zur furcht GOTTES / zur erkenntnis jhrer Sünden / vnd zur bekerung gebracht möchten werden / Denn er besorget / der Teuffel het vielen jhr Hertz vnd Verstand also mit Stricken der Sicherheit / des Geitzes / Weltlicher ehr vnd Wollust / Vnzucht / vbrich [übrigen] sorgen der narung / Rachgirigkeit / Hoffart / Hass / Neid vnd dergleichen Sünden gebunden vnd verknüpfft / wie jhm seine Hende mit alten lumpen vnnd stricken gebunden würden / den

²¹ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C3r-C4r, tsitaat fol. C4r.

²² Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C4r.

²³ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C4r f.

[sic] ehr hertzlich gern gönnen wolt / das sie auch durch das Schwert des Worts Gottes möchten los gemacht werden

kuna ta ütleb, et ta selle rändamisega raha ega naudingut ega jõudeolekut ei otsi, vaid üksnes ravi selles oma õnnetuses ja vagade inimeste eestpalvet Jumalale ja et teised tema kannatuse kaudu jumalakartlikeks ja oma pattudest teadlikuks saada võiksid ja nendest pöörduda tahaksid. Sest ta muretseb, et saatan on paljudel nende südame ja mõistuse niimoodi enesekindluse, kitsiduse, ilmliku au ja himu, kõlvatuse, muidu toidu muretsemise, kättemaksuiha, kõrkuse, vihkamise, kadeduse ja sarnaste pattude kõitega kinni köitnud ja sidunud, nagu temal käed vanade räbalate ja kõitega on seotud, sest ta kogu südamest soovib, et neist Jumala sõna mõõga jõul võib vabane-
da.²⁴

Eber rõhutab, et Hans Vater käitus köidikutest vaba olles jumalakarlikult ja mõistlikult. Pettust või nõidust peab Eber välistatuks. Talle endale annab külaskäik alust oma lugejaid patukahetsusele kut-
suda ja võib arvata, et ta ka oma kogudust patust pöörduma manit-
ses – seda oli Hans Vater talt kohe alguses palunud.²⁵

Eberi lendkirjas on puulõige, mis kujutab Hans Vaterit, kes põlvitab, käed seljale seotud, ning kelle vasakust kõrvast voolab verd.²⁶ Kujutatud isik võiks pildi järgi olla 25–30-aastane.

Eberilt saadud kirjaliku tunnistusega varustatult asus Hans Vater varsti pärast lõunasööki teele. Järgmisel hommikul jooksis ta ka Jessenis seljale seotud kätega tänavale, karjus *weh* ‘oh häda!’ üle Sak-
samaa, manitses inimesi pattu kahetsema ja luges seejärel kiriku ees põlvitades hardumusega oma palveid.²⁷

26. märtsil läbis Hans Vater Meisseni²⁸ ja jõudis 1562. aasta suure reede (27. märts) paiku Dresdenisse. Siin oldi tema patukahetsusjut-

²⁴ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C4v f. Köidikute teist tähendust vrd lk 49.²⁵ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C3r, D1r.

²⁶ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C3v. Selle lendkirja pea-
aegu identses väljaandes, mille on valmistanud teine trükkal (Paul Eber, *Beschreibung* [---]. Wittenberg: Jacobus Lucius [1562] (asub Wolfenbüttelis Hertsog Augusti Raamatukogus: 511.17 Theol. 4° (5))), on puulõige teksti lõpus leheküljel fol. D2v isegi teist korda trükitud.

²⁷ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2), fol. C4v.

²⁸ Georg Fabricius, *Rerum Misnicarum LIBRI VII.* [---]. Leipzig: Ernestvs Voegelinvs [1569?], lk 216.

lustest juba kuulnud. Esimese ülestõusmispüha ööl vastu teist ülestõusmispüha kella ühe ja kahe vahel pandi ta ootamatult köidikusse. Pealtnägijateks olid kolm valvurit ja vähemalt üks uudishimutseja, Dresdeni lendkirja autor. Hans Vater ütles korduvalt: *Wee / Wee / vber neun Jar / Thut busse / thut busse / jr habt hohe zeit* 'Oh häda, oh häda, üheksa aasta järel, kahetsege pattu, kahetsege pattu, on ülim aeg'. Kui köidik, millega ta seotud oli, läbi löigati, *ist er gemachlich wider in seine natürliche vernunfft komen / wiewol er sich zuuor gar seltzam gekrümmet / vnd gezittert / vnd grosse hitze hatte* 'tuli ta jälle aegamööda mõistuse juurde, kuigi ta oli enne väga kummaliselt vingerdanud ja värisenud ja higistanud'.²⁹

Selle kummalise külalise kohta koostas *Maler vnd Bürger zu Dreßden* 'Dresdeni maali ja kodanik' Augustus Cordus eraldi lendkirja, mille tiitellehte kaunistab puulõige allkirjaga "HANS VADER". Kuigi ka see lühikeste juustega habetunud mees võib olla 25–30-aastane, on tal Eberi lendlehe puulõikel kujutatud isikuga (vrd lk 57) vähe sarnasust. Pole selge, kes on selle illustratsiooni autor. Võib-olla oli see Cordus ise, kui sõna *Maler* 'maali ja' tähendusena on mõeldud *Briefmaler* 'illustreerija'.³⁰

Tõenäoliselt oli 31. märts, kui Hans Vater oma paljude soovituskirjadega Freibergi (Meissenis) jõudis. Ka seal manitses ta kuulajaid pattu kahetsema ja jättis mulje, nagu tal oleks *grosse Heiligkeit* (eesti k: suur pühadus). Kui aga vaimulikud ta *fürfordern lassen und verhoret / ist er gar schlecht bestanden / und hat ihm mit den [sic] binden und anderer Gauckeley nicht so glücken wollen als sonst* 'enda ette tuua lasevad ja üle kuulavad, on ta väga halvas vormis ja tal pole köidikute ning muude peetustega nii palju õnnestumisi kui muidu'.³¹

²⁹ Cordus, *Warhafftiger [---] Bericht* (vt viide märkuses 5), fol. A1v-A2v, tsitaadid fol. A2r f.

³⁰ Cordus, *Warhafftiger [---] Bericht* (vt viide märkuses 5), fol. A1r f., A3v, tsitaadid fol. A1r f.

³¹ Andr[eam] Moller, *Theatrum Freibergense Chronicum, Beschreibung der alten löblichen BergHauptStadt Freyberg in Meissen [---]* Bd. 2. Freiberg: Georg Beuther 1653, lk 277 jj, tsitaadid lk 278. Corduse järgi (*Warhafftiger [---] Bericht* (vt viide märkuses 5), fol. A3v) sõitis Hans Vater kolmandal ülestõusmispühäl (31. märtsil) Dresdeni rae tellitud vankris koos valvuritega Dresdenist Freibergi poole, Molleri järgi (lk 277) jõudis ta 28. märtsil Freibergi, kuid kindlasti tasub rohkem usaldada Corduse samal aastal ilmunud lendkirja andmeid, milles dateerimisel toetutakse eelkõige kiriku-pühadele.

Ka dateerimata uudistelaulus mainitakse Hans Vateri patukahetsusjutlusi:

*So schickt vns jtzt Gott auch ein man
Der offendtlich mit seinem Mundt
Den Gottes zornen vns verkundt
Der wunderlich gebunden wirdt
Am Bandt man keinen knotten spürt
Niemandt kans auffbinden der zeit
Mit eim Messer mus mans auffschneit
Zun Ohren dringt jm aus das blut
Darnach der Mensch sehr schreien thut
Vnd ruffet laut an vnterlos [ohne Unterlaß]
Zeigt an das vnser sünd sein gros
Daruon wir sollen lassen ab
Wie ich das selb vernummen hab.*

Nii saadab Jumal meile ka ühe mehe,
kes avalikult oma suuga
Jumala viha meile kuulutab,
kes imepärasesse köidikutesse on pandud,
paelaga, millel ühtki sõlme pole näha,
keegi ei oska seda lahti võtta senini,
noaga tuleb see läbi lõigata.
Tema kõrvadest voolab verd välja,
seepeale inimene teeb koledat kisa
ja hüüab valjult lakkamatult,
näitab, et suured on meie patud,
millest me peame pöörduma,
nagu mina ise seda kuulnud olen.³²

Viimane rida võib olla tühi fraas, et riimuks eelmise reaga. Kus autor Hans Vaterit kohata võis, ei öelda. Trükkis algab kolme teise ime-enda, mis on dateeritud 28. detsembriga 1561, 25. jaanuariga 1562 ja 13. märtsiga [1562], järgnevad tsiteeritud värsid ja lõpus on üleskutse patukahetsusele. Tõenäoliselt ilmus see ajalehelaul veel enne Hans Vateri Nürnbergi jõudmist.

³² *Vber die grossen vnd erschrecklichen Zeichen am Himel vnd auff Erden / so in kurtzer zeit geschehen sind. Ein Epigramma*, s. l. (ilma trükkalita) [1562] (asub Dortmundi Institut für Zeitungsforschung: Nr. 438), fol. A3r. Teksti all on initsiaalid "N. P."

Ent pöördugem tagasi Nürnbergi sündmuste juurde. Pärast seda, kui raadi oli teavitatud tema jutuaajamisest pastoritega, otsustati Hans Vater järgnevateks päevadeks koduaresti panna,³³ sest mõned asjad olid raehärrades umbusaldust äratanud, eelkõige see, et Hans Vater oli köidikuis juba Nürnbergi jõudes. Küll aga tohtisid pastorid ja teised *Erbar[e] Burger* 'auväärsed kodanikud) teda võõrastemajas külastada, et *jhne zu trösten / zu beschawen / vnd mit jme zu reden* 'teda lohutada, vaadata ja temaga vestelda'.³⁴

Kolme päeva pärast muutus Hans Vater kärsituks. Ta käis peale, et talle antaks linnaluba ja ta saaks kirikusse armulauale minna. Peale selle ilmutavat end taas tema sisemine rahutus, mis teda Nürnbergist lahkuma sundivat. Kord karjus ta *frü gegen dem tag / in eim angemasten schlaff / mit grossem seufftzen vber ettlich Stet / land vnd Fürstenthumb Wehe* 'varakult vastu päevatõusu, magamist teeseldes, suure ohkamisega, et mõnd linna, maad ja vürstiriiki tabab häda'.³⁵

Raad muutus üha umbusklikumaks. Hans Vateri dokumentidest leiti mõningad ebakõlad, hävitavaks sai talle aga eelkõige see, kui raele 27. aprillil teatati, et ka Nürnbergi kodanik Melchior Stenntz valdavat end ise köidikuisse panemise kunsti. Olgugi et Hans Vater pidi nägema, kuidas Stenntz enda käed selja taha seob, jäi ta esialgu oma ütluste juurde ja tunnistas ainult teatud liialdusi dokumentides. Järgmisel päeval muutis ta strateegiat. Talle olevat end öösel ilmutanud musta rõivastatud mees, kes olla talle teada andnud, et ta olevat *verdampft vnnd des Teuffels* 'neetud ja kuulub saatanale' ning tal polevat lootust lunastusele. Kui üks valvuritest püüdis teda meeltkosutavate sõnadega lohutada, pilkas ta *mit lesterlichen Worten* 'teotavate sõnadega' armulauda ega lasknud endale raamatust jutlusi ette lugeda ega tahtnud muid *trostsprüch hören* 'lohutussõnu kuulda'.³⁶

³³ Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1208, fol. 40v.

³⁴ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B1v f., tsitaadid fol. B2r.

³⁵ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B2r f., tsitaat fol. B2v.

³⁶ Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1208, fol. 42r, 46v; *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B2v–B3v, tsitaadid fol. B3v.

Mõne tunni pärast andis ta alla. Ta teatas, et tahab anda ülestunnistuse. 30. aprillil teatasid kolm valvurit raele, et Hans Vater olevat neile *sein Kunststücklein* 'oma kunsttükki' näidanud. Järgnevatel ülekuulamistel tunnistas ta oma pettuse üles, kuid jäi esialgu kindlaks oma ütlustele nõiutud leiva kohta ja selle kohta, *das er Zum pinden getrieben werde* 'et teda oli end köidikusse panema sunnitud'.³⁷ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*'is annab ta kohe ulatusliku ülestunnistuse. Teine karjus Nickel Göttel olla talle leiba kui *leickauffi*³⁸ süüa andnud, pärast seda, kui ta talle enda köidikusse panemise triiki oli näidanud. Saatan polevat selles asjas üldse osaline olnud. Ta näitas rae esindajatele oma triiki. Kui teda parasjagu ei jälgitud, olevat ta end ise köidikusse pannud ja seejärel inimeste sekka läinud. Ka veritseva kõrva oskas ta pealtvaatajatele ette näidata. Ta imes *gar geschwindt ein gantze handt vol / dick vnnd rotes blut aus den zeenen* 'väga kiiresti pihutäie paksu ja punast verd hammaste alt välja', tilgutas verd käest vasakusse kõrva ja ajas seda veidi ka põse peale laiali.³⁹

Ta olevat *nach dem Exempel Jeremiae des Propheten* 'prohvet Jeremija eeskujul' patukahetsusest jutlustanud, et tema köidikud usutavamad tunduksid. Dokumenteeritud imesid ei olevat juhtunud. Ka polevat ta valges rüüs messingkrooniga meest ega ühtegi teist ilmutust näinud. Ta olevat selle pettuse lavastanud, et teenida raha ja end ära elatada, kuid polevat seni veel kuigi palju saanud. Kusagil polevat ta raha nõudnud, vaid ainult vabatahtlikke annetusi vastu võtnud.⁴⁰

Dokumentides olevaid liialdusi seletas ta sellega, et *die leut jimmerdar mehr dann sich zugetragen hinzulegten / so het er jnen gleych darzu geholffen / vnd alles mit ja bestettigt* 'inimesed siis alati juhtunust rohkem edasi räägivad, nii on ta neid sel viisil selle juures aidanud ja kõike kinnitanud'.⁴¹

³⁷ Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1209, fol. 1r, 3v, 5v, 8r.

³⁸ *Leikauf* – jook, millega kinnitatakse tehingut.

³⁹ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B4r–C1v, tsitaadid fol. B4v, C1v.

⁴⁰ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B4v, C1v f., tsitaat fol. C1v.

⁴¹ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. C1v; vrd ka fol. B3r: *dieweyl aber die sag zu Hall von einer silbernen ketten gangen / het ers jm an die vrkundt neben heraus auff die seyten schreiben lassen* (eesti k: kuna aga Halles levis kuulujutt hõbeketist, laskis ta selle dokumendi servale kirjutada; *sag* ei tähenda mitte *Sage*'t (muistendit) vendade Grimmide mõistes, vaid on pigem *Gerede* (loba) või *Gerücht* (kuulujuttu)).

Laupäeval, 9. mail 1562 määras raad Hans Vaterile karistuseks pool tundi häbipostis seismist. [*S]ein falsch vnnd betriegerey* 'tema vale ja pettus' tuli *offentlich vom Rathaus herab gelesen* 'loeti avalikult raekojast ette', seejärel piitsutati teda avalikult ning tal keelati edaspidi Nürnbergi piirkonda tulla.⁴²

Rae otsusel avaldati nende sündmuste kohta informatsiooniks ja hoiatuseks *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*, pärast seda kui raad oli selle sõnastuse heaks kiitnud.⁴³ Ka seda teost, mis täidab kaks ja pool kvartformaadis poognat, kaunistab Hans Vaterit kujutav puulõige tiittellehel. Asja teeb pikantseks see, et tegemist on Eberi lendkirjas esinenud puulõike peegelpildis ja vähendatud esitusega, aga mille tekstiline osa ju Nürnbergi kirjutises ümber lükatakse (vt viide lk 57). Autoriseeritud kirjeldus ei kattu siiski alati päevast päeva peetud raeprotokollidega. Raeprotokollide järgi, mis sisaldavad vaid rae otsuste lühikokkuvõtteid, palub Hans Vater nt üht pastorit veel kaks vaimulikku kutsuda, siis tahtvat ta oma ülestunnistuse anda.⁴⁴ Trükitud teate järgi palub ta oma valvureil kutsuda ülestunnistuse juurde rae esindajad.⁴⁵ Seejärel näitab Hans Vater end trükitud teate järgi, nagu juba mainitud, oma tegu kahetseva patusena, samas raeprotokollide järgi, mis on loomulikult usaldusväärsem allikas, jääb ta veel mõnda aega osale oma väidetest truuks. Näib, nagu oleks juhtumi kirjanduslik töötlus kasutanud rae nimel sedasama patukahetseja topost, millega Hans Vater leiba oli teeninud.

Hiljem, kui üks Tüüringi aadlik Hans Vateri kohta teavet palus, nimetas raad ise kõnealust trükist "kokkuvõtlikuks".⁴⁶ Tõenäoliselt

⁴² Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1209, fol. 12r; *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. C2v (tsitaadid).

⁴³ Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1209, fol. 12r, 19v.

⁴⁴ Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Verlässe des Inneren Rats, Nr. 1208, fol. 46v.

⁴⁵ *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4), fol. B4r.

⁴⁶ Nürnbergi lauaregistris on säilinud üksnes rae vastus 16. juunist 1562 Gunther von Bühnau zu Pahrenile, kus viidatakse lisadele koos ülekuulamisprotokollide koopiatega, mis aga originaalina enam pole säilinud. Tüüringi kirja telgitagused pole teada, on vaid selge, et Hans Vater seal tööle vastupidiselt väitis, et teda olla Nürnbergis piinatud. Raad saadab veel mõned aadlikule juba tuttava trükise lisaeksemplarid Tüüringisse (Nürnbergi Riigiarhiiv, Rst. Nbg., Briefbücher des Inneren Rats, Nr. 170, fol. 268r–

oli Hans Vater jälle millegagi silma torganud. Kas ta oli veel kord oma trikki proovinud?⁴⁷

Siin võiks punkti panna. Hans Vater tunnistab oma pettuse üles, Nürnbergi raad kihutab ta lihtsalt linnast välja ja katkestab tema edasise karjääri, avaldades ja levitades selleks *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*'i. Sellele vaatamata tasub Hans Vateriga edasi tegelda, sest silmanähtavalt oli ta enne oma seiklusi väga põhjalikult uurinud kurja vaimu küüsi sattumist ja muid sarnaseid fenomene.

Hoolimata sellest, et meeltülendavaid sensatsioonilisi lendkirju ega Nürnbergi rae autoriseeritud *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*'i ei saa kõigis punktides uskuda, on võimalik Hans Vateri strateegia arengut üldjoontes visandada: 1559. aasta suvel õppis Hans Vater Nickel Göttelilt enda köidikusse panemise triki. Edaspidi kasutas Hans Vater oma osavust selleks, et tekitada muljet, nagu oleks saatan ta köidikusse pannud ja teda piinanud. Ta rõhutas seda antud juhtumite puhul veelgi hoolikalt valitud kaastingimustega. Sel ajal teenis ta endiselt elatist karjusena. Mõned uudishimulikud tulid kummalist meest vaatama. Võimalik, et nad andsid talle ka veidi raha.

1561. aasta jõulude aegu tegi Hans Vater otsuse hakata linnast linna rändama. Võib-olla veel mitte oma esimesel rännakul, kuid siiski õige varsti võttis ta oma repertuaari üleskutse patukahetsusele (samal ajal ilmselt loobuti teravast esemest, mis oli pärast köidikusse panemist asunud otse tema kõri all). Oma üleskutses patukahetsusele ei tuginenud ta siiski üksnes kiriklikule õpetusele, vaid teeskles, nagu sunniks teda selleks mingi kõrgem jõud, mistõttu tema rolli juurde kuulusid ka krambid, alateadvuslik kõnelemine ja nägemused. Aja jooksul näib ta olevat lihvinud ka oma strateegia pisemaid detaile (näiteks sinaka leiva koostisained).

Kui tema väljamõeldud identiteedi järkjärgulist kujunemist on vähemalt üldjoontes võimalik rekonstrueerida, osutub märkimisväärselt raskemaks võtta seisukohta Hans Vateri eneseteadvuse kohta.⁴⁸

269r). Kirja adressaadi arhiiv hävis tõenäoliselt Teise maailmasõja päevil (Weimari Riigiarhiivi teatel).

⁴⁷ Hans Christoph Scheurli (1535–1592) käsikirjalistes mälestustes väidetakse, et Hans Vater olevat surnud *in Thüringen in der Gefängnis an der Marter* 'piinamisel Tüüringi vanglas' (Hampe, *Von Selbstbindern* (vt viide märkuses 1), lk 29), kuid kuupäeva ei märgita.

⁴⁸ Mõistete "identiteet", "subjektiivsus" ja "eneseteadvus" problemaati-

Oma karjääri tipul olles käis ta keskmisest sagedamini armulaul ja käitus nagu eeskujulik ilmikkristlane. Vanimast Hans Vaterit käsitlevast lendkirjast saab tema usu kohta vähe teada. Seal vastab ta Nickel Götteli pakkumisele tulla tema teenistusse esialgu ainult, et tal polevat *keinen verlangen nach jrgent einem andern Herrn / denn er habe einen frommen Herrn / dafür er auch seinem getrewen Gott fleissig dancke / der jn also trewlich vnnd gnediglich erhelt vnd bewart* 'mingit soovi uue peremehe järele, sest tal olla vaga peremees, mille eest ta ka oma ustavat Jumalt tänavat, kes teda ustavalt ja armuliselt hoiab ja kaitseb'.⁴⁹ Kas see on autori täiendus või on ehk õige hoopis Hans Vateri Nürnbergis antud tunnistus, et tal oli lehmakarjusena vähe kokkupuuteid kirikliku eluga, on raske otsustada. Rännakute ajal oli tal rikkalikult võimalusi – ja et oma rolli hästi mängida, oli ta ka selleks sunnitud – omandada sügavamaid religioosseid teadmisi. Kas tema *lesterliche Worte* 'teotavad sõnad' armulaua kohta Nürnbergis vastasid tema sisemisele veendumusele või olid needki vaid osa strategiast, on raske otsustada.

Selge paistab olevat vaid see, et Hans Vater algusest peale end ise köidikusse pani ja kinniseotuse põhjuse kohta valetas. See ei muuda tema sõnu usutavamaks. Niisama selge on aga ka see, et Hans Vateri strateegia oli selle erinevates arenguastmetes peaaegu kolm aastat edukas. Mis võis selle tingida?

Hans Vater ja Nürnbergi kodanik Melchior Stenntz polnud ainsad, kes oskasid end ise köidikusse panna. Mõni aasta varem oli ka üks neiu Prantsusmaal sensatsiooni tekitanud. Temalgi olevat saatan käed köidikusse pannud, või olevat ta kusagil kinni seotud. 1552. aastal viidi ta Pariisi, kus teoloogid ja meedikud tema köidikute saatanlikus olemuses veendusid.⁵⁰

ka kohta ajaloolistes uurimustes vrd Martin Rheinheimer, *Professor Kortholt und der besessene Knabe oder: Der Historiker, das historische Subjekt und die Fallen der Subjektivität*, teoses: Martin Rheinheimer (koostaja), *Subjektive Welten. Wahrnehmung und Identität in der Neuzeit* (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 30). Neumünster 1998, lk 11–49.

⁴⁹ *Schreckliche Zeitung* (vt viide märkuses 11), fol. A2r; *fromm* (vaga) võis sel ajal tähendada ka "õiglane".

⁵⁰ I. [Jean] Bodin, *DE LA DEMONOMANIE DES SORCIERS* [---]. Lyon: Pavl Frelon ⁴1598, lk 166 jj (2. raamat, 3. ptk). Esimene trükk ilmus 1580. aastal. Näib, et naine oli sel ajal veel elus.

Võib muidugi oletada, et seegi tütarlaps pani end ise köidikusse, kuid selles ei saa siiski olla nii kindel kui järgmise juhtumi puhul. Keegi Peter Weber Tübingenist võttis end 1679. ja 1680. aastal paljudes Saksamaa paikades ihualasti ja sidus end seejärel kinni. Ta väitis, et röövlid on ta paljaks röövinud ja kinni sidunud. Kaastundest kingiti talle siis rõivaid ja muid ande, kuni pettus lõpuks ilmsiks tuli.⁵¹ Selleks ajaks oli kultuuriline kontekst arvatavasti juba nii palju muutunud, et saatana seotud köidikute abil ei olnud enam võimalik raha teenida.

Kas Hans Vater oli üldse kurjast vaimust vaevatud (täpsemalt, kas ta teeskles, et on kurjast vaimust vaevatud)? Seda väljendit allikates ei leidu. Seal on juttu pigem kiusamisest või sellest, et saatana piinas Hans Vaterit. Tolleaegsete saatana võimu alla sattumise juhtudel – mida toona usuti sagedamini kui varem juhtuvat⁵² – tuli sageli ette, et asjasse segatud isikud kogesid nii rahulikke perioode (kui nad käitusid nagu iga teinegi vaga inimene) kui ka saatana võimu all olemise aegu (millega kaasnesid võõraste keelte kõnelemine, krambid, ettekuulutamine jne),⁵³ mistõttu oleks võinud Hans Vaterit kahtlemata käsitleda kui kurjast vaimust vaevatud, kuigi ei võetud ette ühtki katset kurja vaimu või vaime temast välja ajada.

Johannes Weyer pühendab oma teoses *De praestigiis dæmonum* kolm peatükki kurjast vaimust vaevatuse teesklemise juhtudele. Muu hulgas käsitleb ta ka Hans Vaterit. Teist juhtumit olevat ta ise näinud. Nutika elavhõbedadieedi abil olevat üks hollandi kerjus oma kehas

⁵¹ Hampe, *Von Selbstbindern* (vt viide märkuses 1), lk 29, 40 jj.

⁵² H. C. Erik Midelfort, *A history of madness in sixteenth-century Germany*. Stanford 1999, lk 58.

⁵³ Vrd *Ein Grawsame erschreckliche vnd wunderbarlich geschicht oder neue zeytung / welche warhafftig geschehen ist / inn disem 1559. Jar / zur Platten / zwo meyl weges vom Joachims thal / alda hat ein schmid ein Tochter / die ist vom bösen feyndt dem Teuffel eingenommen / vnd besessen worden / der hat so wunderbarlich vnnd seltzam ding auß jr geredt / mit den Priestern / die teglich bey jr gewest sind. Vnd wie er letztlich von jr außgetriben worden ist / durch der Priester / vnnd vil frummer Christen des gemeinen Volcks Gebet vnd seufftzen / Welchs sie teglich für sie zu Gott gethan haben [---]. Nürnberg: Valentin Neuber [1559] (asub Dortmundi Institut für Zeitungsforschung: Nr. 419), fol. A2v (üंबरtrükk väljaandes: J. Scheible, *Das Schaltjahr*. Bd. 2. Stuttgart/Leipzig 1846, lk 466–474); Paulus Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern [---]*. Bd. 2. Stettin: S. Jochim Rheten Erben 1613, lk 117 jj; Midelfort, *A history of madness* (vt viide märkuses 52), lk 74–76.*

kuratlikud tõmblesed tekitanud, et sel viisil rohkem armuande saada.⁵⁴ Järgmine näide teeseldud kurja vaimu küüsis olemisest pärineb Jüütimaalt. 1583. aastal tuli keegi naine koos 9–10-aastase tütreaga Viborgi. Ta oli tütart õpetanud, kuidas end kurja vaimu käes vaevelejana näidata, et sel viisil armuande koguda.⁵⁵

Ka nõiutud toit saatana võimu alla sattumise põhjustajana paistab olevat ajastuomane ettekujutus. 1559. aasta Nürnbergis ilmunud lendkirjas küsitakse tüdrukusse tunginud saatanal, kuidas ta tema sisse on pääsenud. Ta vastas: *sie hats in einem trunck bier eingesoffen / zur Faßnacht in einer fliegen gestalt* 'neiu olevat ta lonksu õllega sisse joonud, vastlate ajal kärkse kujul'. See saatan pidas ka, kui talle peale käidi, vastu oma tahtmist patukahetsusjutlusi, sest seda olevat käskinud teha Jumal.⁵⁶

Hans Vater kasutas ka nõiakunstiga seotud motiive. Ta väitis, et teda olevat hiljem (ilmselt nõiduse eest) põletatud Nickel Göttel ära nõidunud, peale selle on vihjeid lepingust kuradiga kindlaks ajavahemikuks.

Tähtsaks punktiks Hans Vateri repertuaaris, vähemalt 1562. aastal, olid tema üleskutsed patukahetsusele. Näib, et ta võttis selles eeskuju luterlikest ilmikprohvetitest, keda ajavahemikus 1550–1700 on kõigis luterlikes maades (Islandini välja) olnud umbes kolmsada. Hans Vateri ajal on neid teada siiski vaid Saksamaalt. Need olid tavaliselt ilmikud, kellele olid end ilmutanud inglid, kes kutsusid neid üles manitsema kaasinimesi patukahetsusele. Kui nad seda ei tee, saabuvat peagi Jumala karistus: tavaliselt sõda, katk või näljahäda.⁵⁷

⁵⁴ Ioannes Vvierus [Weyer], *DE PRAESTIGIIS* [sic] *DÆMONUM, ET INCANTationibus ac ueneficijs, Libri V.* Basel: Ioannes Oporinus 31566, lk 460–474 (*Hans Vater ja kerjus* lk 460–464).

⁵⁵ Holger F. Rørdam (koostaja), *Nogle Bidrag til Overtroens Historie i 16de Aarhundrede*. Ilmunud: *Samlinger til jydske Historie og Topografi*, 8 (1880–1881), lk 151–156, siin lk 153 jj. Silmanähtavalt sarnane juhtum leidis aset ka sada aastat hiljem: *Wahre Umständliche Erzählung von Dem Mägdlein zu Hartmannsdorff obig Penig / wie solches einige Zeit vor Besessen gehalten / aber auf sonderbare Weise falsch erfunden worden* [---]. Jena: Johann Bielcke 1694 (asub Tartu Ülikooli Raamatukogus: Bergm. 385₇).

⁵⁶ *Ein Grawsame* [---] *geschicht* (vt viide märkuses 53), tsitaat fol. A3r.

⁵⁷ Jürgen Beyer, *Lutheran lay prophets* (c. 1550–1700). Väitekirj Cambridge 2000 (ilmumas trükisena sarjas *Religious history and culture series*. Leiden: Brill).

Hans Vater tunnistas ise, et lisas patukahetsusüleskutse selleks, et rahva silmis usaldusväärsemana paista. Peale selle on tal nägemused, ta saab inglilt käsu pidada patukahetsusjutlust, ta tõrgub algul ülesannet täitmast, hüüab “Häda!” erinevatele maadele, tema kehal on mingi märk (veritsemine kinnitab, et ta on üleloomuliku jõu mõju all), ta ei pöördu otseselt üksnes pastorite poole, vaid jutlustab ka lihtrahvale, käib meeeldi jutlusi kuulamas ja armulaua ning elab eeskujulikku, karsket elu.⁵⁸

Hans Vateri rännak mööda Saksamaad meenutab üht 1550. aasta prohvetit. Teade selle prohveti kohta on tervikuna ära toodud, kusjuures kohad, mis esinevad ka Hans Vateri strateegias, on siin püstkirjas:

Es ist einem unsers Mittels ein altes MStum [Manuskript] zu Gesicht kommen / in welchem ausführliche Nachricht gegeben wird von einem Propheten / der sich A. 1550 zu Cüstrin eingefunden. Er kam an das Thor / rieß man solte Busse thun / und beehrte mit dem Pastore zu sprechen / welcher auch nebst einem Fürstlichen Rath zu ihm kam; Da er denn vorgab / er sey ein Leinweber von Franckfurt am Mäyn bürtig / hätte im Schlaff den Trieb bekommen / daß er müste herumb gehen und die Leute von Sünden abmahnen / thue er es nicht / so sey es als ob ihm der Kopff zuspringen wolle. Er sey schon etliche mahl deßwegen gefangen gesessen / wolle auch ietzt nach Berlin und den Churfürsten wegen des Interims straffen / wäre ihm lieb wenn er darüber sterben müsse. Den Pastorem zu Cüstrin ermahnte er einmahl über das andere / in das Interim nicht zu gehehlen. Ein Wiedertäuffer wolte er nicht seyn / sondern ermahnete bey Lutheri Lehre zu bleiben. Von dem Churfürsten Mauritio und Land=Graffen zu Hessen redete er sehr übel. Von der Tauffe lehrte er / daß sie nur die Erb=Sünde hinweg nehme / hielt sich sonst in den Lehr=Puncten in dieser kurtzen Unterredung ziemlich / gab aber vor / daß Käyser Carl wegen des Interim noch viel Blut vergiessen werde / und alsdenn werde ihm GOtt einen Ring in die Nase legen.

⁵⁸ Vrd Beyer, *Lutheran lay prophets* (vt viide märkuses 57), lk 82–112; Jürgen Beyer, *Lutheran popular prophets in the sixteenth and seventeenth centuries. The performance of untrained speakers*. Ilmunud: *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 51 (1995), lk 63–86.

Üks meist sai kätte vana käsikirja, milles antakse põhjalik teave ühest prohvetist, kes ilmus 1550. aastal Küstrini. Ta tuli linnavärvasse, hüüdis, et tuleb kahetseda pattu, ja soovis rääkida pastoriga, kes ka koos ühe vürstliku raehärraga tema juurde tuli; Siis ta väitis, et ta on Maini-äärsest Frankfurdist pärit lina-kangur, kes olevat unes tõuke saanud, et ta peab ringi rändama ja inimesi patust pöördumisele manitsema, kui ta seda ei tee, siis olevat tal tunne, nagu tahaks tal pea lõhkeda. Ta olevat seetõttu juba mõned korrad vangis istunud, tahtvat ka nüüd Berliini minna ja kuurvürsti interimi pärast kritiseerida, talle oleks meeltnööda, kui ta sellepärast peaks surema. Küstrini pastorit manitses ta korduvalt interimiga mitte nõustuma. Ta ei tahtvat olla ümberristija, vaid manitses jääma Lutheri õpetusele truuks. Kuurvürst Mauritiusest ja Hesseni maakrahvist kõneles ta väga halvasti. Ristimise kohta õpetas ta, et see võtvat ära vaid pärispatu, jäi aga üldiselt võrdlemisi selle lühikese arutelu õpetuspunktide juurde, väitis aga, et keiser Karl peab interimi tõttu veel palju verd valama ja pärast seda panevat Jumal talle rõnga ninna.⁵⁹

Kahjuks pole kirjutis kuigi põhjalik (ja selle allikaks olev vana käsikiri pole identifitseeritav).

Hans Vater ja kõnealune prohvet ei pöördunud inimeste poole üksnes lähikonnas, nagu seda tegid luterlikud prohvetid tavaliselt, vaid nad rändasid paigast paika. Olles Tüüringist pärit, rändas Hans Vater üksnes luterlikes piirkondades, kus ta oskas end raskusteta mõistevaks teha: Tüüringis, Saksimaal ja Frangimaal. Alam- ja Ülem-Saksamaale ta ei läinud. Mainigem teist juhtumit: mõned aastad enne Hans Vaterit rändas prohvet Jürgen mööda Sileesiat, Preisimaad ja Liivimaad. Liivimaa linnakodanikud kõnelesid tollal veel alamsaksa keelt, kuna maarahvaga sai suhelda pigem läti, liivi, eesti ja rootsi keeles, kuid see ei paistnud toda prohvetit heidutavat.⁶⁰ Võib-olla tuleb sellest järeldada, et Hans Vater oli – vastupidiselt Jürgenile – üsna külm kaalutleja.

⁵⁹ *Nachricht von einem Propheten der A. 1550. herumb gewandert.* Ilmunud: *Unschuldige Nachrichten Von Alten und Neuen THEOLOGISchen Sachen*, [8] (1708), lk 283 jj.

⁶⁰ Jürgen Beyer, *Jürgen und der Ewige Jude. Ein lebender Heiliger wird unsterblich.* Ilmumas: *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 63 (2007).

Niisiis põimis Hans Vater oma strateegiasse kaks mudelit: kurjast vaimust vaevatu ja prohveti oma. Oma jutustuste kaunistamiseks või nende usaldusvääruse suurendamiseks kasutas ta paljusid motiive, mis on tuttavad ka toleaegetest lendkirjadest (milles räägitakse põhjalikult kurjast vaimust vaevatutest ja prohvetitest). See ei tähenda tingimata, et ta oleks olnud neid kirjatükke lugenud. Kirjaoskamatutele loeti lendkirju ka ette. Kompilatsioonides kasutati ära paljude lendkirjade sisu ja käsitleti seda hiljem jutlustes, kuid pastorid lähtusid ka otse lendkirjadest. Kuna 16. sajandi suuline teabevoog pole praktiliselt enam kättesaadav, tuleb siin pöörduda trükitud allikate poole, oletades, et Hans Vater oli teadlik tol ajal levinud motiividest.

Loomulikult ei tundnud üksnes Hans Vater käibelolevaid motiive, millele toetudes selletaolistest imedest jutustati. Ka tema kuulajatele olid need hästi teada. Rohkem või vähem automaatselt lisati Hans Vaterist jutustades sellised motiivid tõestisündinud lugude vormis esitatud lugudele juurde.⁶¹ Hans Vater tunnetas seda väga selgesti ja võttis selle ka Nürnbergis omaks.⁶²

Taevaseid lahinguid on sageli nähtud,⁶³ kusjuures meie seisukohalt on üsna ükskõik, milliseid meteoroloogilisi või astronoomilisi nähtusi nendena on võetud.

Jutustus (vastsündinud) lapsest, kes moondati viljapeadeks, seejärel konnaks ja lõpuks uuesti lapseks, on rahva hulgas liikunud kirjanusest tuttav, seni igatahes pigem hilisemast ajast.⁶⁴ Nende paralleelide järgi oleksid viljapead hea saagi ja konn üleujutuse enne.

⁶¹ Vrd ka Jürgen Beyer, Reet Hiiemäe (koostajad), *Folklore als Tatsachenbericht*. Tartu 2001.

⁶² Vrd lk 61.

⁶³ Vrd nt Bruno Weber (koostaja), *Wunderzeichen und Winkeldrucker 1543–1586*. Einblattdrucke aus der Sammlung Wikiana in der Zentralbibliothek Zürich. Dietikon, Zürich 1972, lk 72, 88, 106, 126; vrd ka Eber, *Beschreibung* (vt viide märkus 2), fol. A1v–A4r.

⁶⁴ *Et sandfærdigt og meget forunderligt Stort Mirackel Seet paa et Dreng=Barn / som indeværende Aar er født udi Dantziger Werder ved Dantzig / hvilket blev tre gange forandret for Præsten ved Daaben førend det blev døbt [---] Tilligemed hvad bemelte Barn taledede og spaade førend det døde. Viisen er Ord fra Ord som den Tydske der er tryckt udi Dantzig [---], s.l. (ilma trükkalita) 1720 (taastrükk Haderslev (ilma trükkalita) i.a. (asuvad Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus: 53,–109 8° ja 14,–305 8°); C[arl] Rußwurm, *Sagen aus Hapsal und der Umgegend*. Erste Sammlung. Tallinn, Leipzig 1856, lk 25–27.*

Hans Vater hüüdis paljudele linnadele: “Oh häda!” Selle levinuim kirjanduslik eeskuju oli Ananiase poeg Jeesus, kes viimased seitse aastat enne Jeruusalemma purustamist pidevalt mööda linna jooksis ja karjus: “Häda Jeruusalemmale!” See Josephuse jutustus oli Johannes Bugenhageni *Kristuse Kannatamiselo* kaudu kõikjal kättesaadav ja seda kasutasid vahete-vahel võrdlusena ka luteri prohvetid, mh ühes 1560. aastal ilmunud lendkirjas.⁶⁵

Hans Vater teatas, et kurat juhatas ta asustamata paika, kus ta olevat kolm päeva paastunud. See meenutab Jeesuse kiusatust (Mt. 4: 1–11), jutlusetekst kannatusaja esimeseks pühapäevaks, mis 1562. aastal langes 15. veebruarile.⁶⁶

Veidi enne seda, kui Hans Vater oma rollimängust loobus, väitis ta end olevat neetud ja saatana valduses. Ka jutustus varase uusaja ilmselt kuulsaimast meeltheitjast itaallasest Francesco Spierast oli mõne aasta eest saksa keeles ilmunud.⁶⁷

Patukahetsusjutlustajate sihilikult tekitatud veritsuste kohta on 16. sajandi lõpust tuua teinegi näide. Nimelt harrastas Dithmarschenist pärit päeviline Silvester Claus endale naaskliga ninna torkamist. See-tõttu suutis ta oma verejookse ette prognoosida ja pidas just nendel hetkedel patukahetsusjutlusi.⁶⁸

Hans Vateri juhtum näib omal ajal olevat äratanud suurt tähelepanu, milles kindlasti pole vähese tähtsusega *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*. Mõnes kasutatud lendkirjas leidub käsitsi kirjutatud kommentaare, mis annavad teada, et Hans Vater hiljem petturina paljas-

⁶⁵ Beyer, *Lutheran lay prophets* (vt viide märkuses 57), lk 65–68.

⁶⁶ Igatahes enamikul luterlikel aladel, vrd nt *Euangelia vnd Epistel*n [---]. Königsberg: Georg Osterberger 1587, fol. G4r f.

⁶⁷ *Eine Erschreckliche Historia von einem / den die feinde des Euangelij inn welsch Land gezwungen haben / den erkanten CHRISTum zuvorleugnen*, s.l. (ilma trükkalita) i.a. (M[atthias] Fl[acius] Illy[ricus]i eessõnaga) (asub Szedegi Linnaraamatukogus: E.b. 407_[5]); vrd ka L[eendert] F. Groenendijk, *Uit de geschiedenis van het exempel, met speciale aandacht voor De tweede Spira*. Ilmunud: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), lk 88–97; Michael MacDonald, *The Fearefull Estate of Francis Spira. Narrative, identity, and emotion in early modern England*. Ajakirjas *Journal of British Studies*, 31 (1992), lk 32–61.

⁶⁸ F[riedrich] C[hristoph] Dahlmann (koostaja), *Johann Adolphi's genannt Neocorus, Chronik des Landes Dithmarschen*. Bd. 2. Kiel 1827, lk 323, 352.

tati.⁶⁹ Mõnedes 16. sajandi kroonikates ja demonoloogia-alastes töedes on *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht*'i käsitlust kasutatud, osalt küll kaudsete allikate toel.⁷⁰ Ka Württembergi reformaator Johannes Brenz viitab juhtumile, kui ta peab 1563. aastal ühe inglil ilmutusega seoses seisukoha võtma.⁷¹

Huvipakkuvad on kahe toleaege katoliiklasest kommentaatori mõtteavaldused, kes mõlemad peavad Hans Vaterit tüüpiliseks luterlikuks nähtuseks. Hildesheimist pärit Johan Oldecop kirjutab, et reformaatorid olevat toonud oma solafideismiga kaasa kommete jöhkramaks muutumise. Pastorid olevat küll juba mõnda aega patukahetsusest jutlustanud, kuid ilmikud tuginevat esialgsele õpetusele ja kinnitavat, et uskumisest piisavat ja heateod olla kahjulikud. Sellepärast sobivat pastoritele suurepäraselt, kui ilmutusena nähtud inglid või petis Hans Vater patukahetsusest jutlustavad.⁷² Frantsiskaan Johannes Nas kasutab Hans Vaterit protestantlike ekstsesside näitena. Talle teeb nalja, et pastorid seda *Propheten vnd Euangelischen Bußprediger* "prohvetit ja evangeelset patukahetsusjutlustajat" nii varmalt uskusid.⁷³

⁶⁹ Eber, *Beschreibung* (vt viide märkuses 2; ladinakeelne sissekirjutus); *Schreckliche Zeitung* (vt viide märkuses 11; saksakeelsed kommentaarid); *Vber die grossen vnd erschrecklichen Zeichen* (vt viide märkuses 32; ladinakeelsed märkused). Peale selle leidub käsitsi kirjutatud saksa- ja taani-keelseid kommentaare teoses *Gründlicher vnnd warhaffter Bericht* (vt viide märkuses 4).

⁷⁰ Johan [Jean] Bodin, *DE DAEMONOMANIA MAGORVM. Vom Außgelassenen Wütigen Teuffelsheer [---] Nun erstmals durch [---] Johann Fischart [---] auß Frantzösischer Sprach / trewlich inn Teutsche gebracht / vnd an etlichen enden gemehret vnd erkläret [---]*. Straßburg: B. Jobin 1581, lk 282 (1591, lk 97) (siin on juttu Fischarti lisast Bodini jutustusele prantsuse tütarlapsest, vrd viide märkuses 50); Julius Freiherr von Bohlen Bohlendorff (koostaja), *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel auf Kempzow Schloss und Blumberg erbgessen* (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. 161). Tübingen 1882, lk 197; Fabricius, *Rerum Misnicarum LIBRI VII*. (vt viide märkuses 28); Spangenberg, *Mansfeldische CHRONICA* (vaata viide märkuses 19); Spangenberg. *Sächssische Chronica* (vt viide märkuses 19); Weyer, *DE PRAESTIGIIS DÆMONUM* (vt viide märkuses 54), lk 461–464.

⁷¹ Stuttgardi Riigiarhiiv, A 206: Oberrat. Städte und Ämter, Bü 3618: *Akten betr. die angebliche Erscheinung eines Engels vor einem Weib in Dürrmenz, mit Gutachten von Brenz. 1563, Nr. 3.*

⁷² Karl Euling (koostaja), *Chronik des Johan Oldecop* (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. 190). Tübingen 1891, lk 485–489.

Hans Vater rändas üksnes luterlikes piirkondades. See võis tuleneda kõigepealt sellest, et need asusid tema kodupaigale kõige lähemal, kuid võib-olla on Oldecopil ja Nasil õigus selles, et 1550ndate aastate ilmikute patukahetsusjutlused olid eelkõige luterlik nähtus, samal ajal kui saatana mõju alla sattumine ja saatana mõju alla sattumise teesklemine tulid ette ka teistes konfessioonides.

Hans Vateris avaldusid nii kurjast vaimust vaevatu kui ka prohveti jooned. See polegi nii vastuoluline, kui esmapilgul paista võib.⁷⁴ Tundub, et mõlemal rühmal (või enamiku religioonispetsialistide jaoks) oli ühine repertuaar.⁷⁵ Hiliskeskajal oli see repertuaar igal juhul juba täielikult välja arenenud, küll aga paigutused varasel uusajal rõhuasetused osaliselt ümber ja loomulikult esines konfessioonide vahel erinevusi. Mis siis kuulus sellesse repertuaari?⁷⁶

1) Märgid, mis vaatajatele demonstreerisid, et inimese keha oli üleloomuliku jõu meelevaldas ja seega rääkis see jõud inimese seest. Hans Vateri puhul tähendas see, et ta pandi köidikuisse ega saanud end oma tahtmist mööda liigutada. Lisaks esines tal mitmesuguseid tõmblusi. Ta kõrvast ja suust voolas verd. Tolleaegsete vereimede (mis osalt olid seotud vaidlustega armulaua tähenduse üle) hulk oli suur. Hans Vater väitis, et oli kord kolm päeva söömata olnud. Ka paastumede kohta on palju teateid. Hans Vater tundub olevat proovinud demonstreerida isegi sundrääkimise annet, kui ta magamist teeseldes

⁷³ [Johann Nas,] *Das Antipapistisch eins vnd hundert. Außereßner / gewiser / Euangelischer warhait / bey wölchen (als bey den fruchten der Baum) die reyn lehr soll vnd muß erkannt werden / Dann also spricht der Herr CHRISTVS, Ein yede pflantz so mein Vatter nit gepflantz / muß außgereüt werden*, s.l. (ilma trükkalita) 1565, fol. 69v–70v, tsitaat fol. 69v (pealkiri), suuremalt jaolt trükitud: Waldau. *Hanns Vatter* (vt viide märkuses 4), lk 273 jj.

⁷⁴ Vrd ka Stuart Clark, *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europe*. Oxford 1997, lk 432 jj.

⁷⁵ Vrd ka Sarah Ferber, *Possession sanctified. The case of Marie des Vallées*. Teoses: Jürgen Beyer et al. (koostajad), *Confessional sanctity (c. 1550 – c. 1800)* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft 51). Mainz 2003, lk 259–270.

⁷⁶ Järgneva kohta põhjalikumalt: Beyer, *Lutheran lay prophets* (vt viide märkuses 57), lk 177–212; Beyer, *Conceptions of holiness in the Lutheran countries, c. 1550–1700*. Raamatus: Ülo Valk (koostaja), *Papers delivered at the symposium Christian Folk Religion*. [Vol. 2] (Studies in folklore and popular religion, Vol. 3). Tartu 1999, lk 137–168.

karjus: “Oh häda!” Mõningaid repertuaari osi ta aga ei vullanud, näiteks võõrkeeltes rääkimise oskust ja tõelist ekstaasi.

Kõigist neist märkidest, mida peeti üleloomuliku vahelesegamise tõendusteks, kuid mis seda kaugeltki kõik polnud (nagu näitab Hans Vateri juhtum), enamasti siiski ei piisanud, et tõendada jumalikku äravalitust – ja ilmselt ka mitte saatana mõju alla sattumist. Sellele pidid lisanduma:

2) Vaga, pühakulik eluviis (siin oli mõistagi konfessioonist lähtuvad sisulisi ja vormilisi erinevusi).

3) Jumala tahte tundmine ilmutuste kaudu.

4) Patukahetsusjutlus ja manitsemine pidada kinni oma kiriku õpetusest.

5) Sellest kompleksist veidi väljapoole paistavad luteri usus jäävat tervendamised (katoliikluses on see teisiti), kusjuures siin mõeldakse inimesi, kes tänu oma usulisele karismaatilisusele tervendasid, mitte ravitsejaid, kes kasutasid mitmesuguseid meditsiinilisi raviprotseduure.⁷⁷

Selles valguses vaadelduna ei olnud *Landbetriger* ‘maapetis’⁷⁸ Hans Vateri ülesastumine ehk üldse sensatsiooniline, sest ta kasutas tol ajal hästi tuntud käitumismalle ja motiive.

Saksa keelest tõlkinud Reet Hiimäe

⁷⁷ Vrd Jürgen Beyer, *Ein Husumer Gebetsheiler (1680/81) – vom Bankrotteur zur Heiligenfigur*. Ilmunud: *Kieler Blätter zur Volkskunde*, 37 (2005), lk 7–29; Trevor Johnson, “Victoria a deo missa?” *Living saints on the battlefields of the Central European Counter Reformation*. Teoses: Beyer, *Confessional sanctity* (vt viide märkuses 75), lk 319–355.

⁷⁸ Spangenberg, *Mansfeldische Chronica* (vt viide märkuses 19), fol. 481v; Spangenberg. *Sächssische Chronica* (vt viide märkuses 19), lk 697; Bodin, *DE DAEMONOMANIA MAGORVM* (vt viide märkuses 70), lk 282 (tsitaat).

Summary

Possession and Penitential Sermon. The Case of Hans Vater (1599–1562)

Between 1559 and 1562 a former cowherd Hans Vater roamed through Saxony, Thuringia and Franconia. Every time he arrived at a new town, his hands were tied behind his back and blood poured out from his ear. He claimed to have been bound by the Devil and to be vexed in this way as a warning to other people that they would undergo the same punishment if they did not mend their ways and repented.

In Nuremberg, however, this strategy was not crowned with the usual success. The town council investigated the case thoroughly and soon found out that he was nothing but a dexterous impostor who was capable of tying his hands behind his back and who collected alms by using this trick. The Nuremberg town council expelled Hans Vater from its territory without further ado, but it might be useful to listen to him for a while, as he obviously had observed the phenomena of possession and lay sermons very closely. Based on this case, the essay attempts to show which elements of such remarkable behaviour were so widely known that they could be imitated deliberately.

Originally published in German: Hans de Waardt *et al.* (comp.) 2005. *Dämonische Besessenheit. Zur Interpretation eines kulturhistorischen Phänomens*. Hexenforschung, bd. 9. Bielefeld, pp. 193–211. The Estonian version includes a few corrections.

Key words: possession, penitential sermons, lay sermons, impostors, tricksters, Lutheranism, sixteenth century.

Märksõnad: seestumus, patukahetsusjutlus, jutlus, kelmus, trikster, luterlus, kuueteistkümnnes sajand.